

Gentryfikacja¹ czy degeneracja łódzkich dóbr kultury współczesnej z lat 60. XX wieku

Joanna Olenderek

Łódź jest miastem stosunkowo młodym. Podstawy swej wielkomiejskości zawdzięcza latom wielkoprzemysłowego rozwoju w erze maszyny parowej (czasy tzw. *Ziemi obiecanej*), a następnie okresowi dwudziestolecia między- i powojennego XX wieku, kiedy ośrodek awansował do rangi miasta wojewódzkiego. Jest zatem aglomeracją o krótkiej, ale burzliwej historii kształtowania wielkomiejskiej przestrzeni, w której widzimy:

- I oblicze – okres *Ziemi obiecanej*, XIX i pocz. XX w. (budowano wówczas Łódź przemysłową od czasu gdy w 1835 r. Ludwik Geyer sprowadza pierwszą maszynę parową z Angli);

- II oblicze – czasy II RP, 1918-1939 (okres kiedy budowano Łódź „województką”);

- III oblicze – okres Polski Ludowej, 1945-1989 (lata budowy Łodzi robotniczej);

- IV oblicze – czasy III RP, po 1989 r. (następuje wówczas degradacja przemysłu, i nadanie nowej funkcji w ramach Unii Europejskiej).

W początkach lat 90. XX w., podobnie jak u zarania II RP, stanęliśmy wobec faktu odradzania się państwowości polskiej i potrzeby transformacji miasta w nowych warunkach społeczno-ekonomicznych, przy czym obecna sytuacja Łodzi jest zaskakująco zbieżna ze stanem towarzyszącym wielkoprzemysłowemu ośrodkowi w latach 1918-1939. Wśród czynników miastotwórczych, inspirujących proces tworzenia miasta, najważniejszym był wówczas rozwój przemysłu włókienniczego. Niemniej w momencie jego stagnacji, spowodowanej wystudzeniem gospodarczym i zmianami geopolitycznymi w Europie po zakończeniu I wojny światowej, niezmiernie istotnym czynnikiem, podtrzymującym proces budowania miasta, stał się jego awans administracyjny.

Z uwagi na tematykę artykułu nas bliżej interesować będzie rozwój architektoniczny Łodzi od 1918 do końca lat 60. XX wieku.

Łódź w latach II Rzeczypospolitej

Na rozwój Łodzi II Rzeczypospolitej dominujący wpływ miały dwa istotne fakty - atmosfera odradzania się państwowości polskiej oraz aspekt wyniesienia tego ośrodka przemysłowego, po raz pierwszy w jego krótkich wielkomiejskich dziejach, do rangi miasta wojewódzkiego. Początek lat dwudziestych XX wieku przynosi Łodzi nowe, nieprzemysłowe funkcje miastotwórcze - w lutym 1920 r. miasto zostaje stolicą jednostki terytorialnej wyższego rzędu - utworzonego województwa łódzkiego, a w grudniu 1920 r. papież Benedykt XV eryguje diecezję łódzką; zostaje również utworzony garnizon łódzki. Wyhamowanie procesu wielkoprzemysłowego rozwoju ośrodka, przy jednoczesnym wzroście jego rangi w hierarchii administracji państwowej, kościelnej i wojskowej, dało mu niepowtarzalną szansę odrobienia zapóźnień cywilizacyjnych i uporządkowania struktur miejskich. Szansę, dzięki której ośrodek mógłby zasłużyć na miano miasta nowoczesnego, na które, mimo imponującego rozwoju demograficznego, gospodarczego i przestrzennego na przełomie wieków XIX i XX, jeszcze nie zasługiwał. W zaistniałych po zakończeniu I wojny światowej nowych warunkowaniach polityczno - gospodarczych, powołany przy Magistracie m. Łodzi Oddział Zabudowy w pierwszym okresie działalności wyznaczył linie regulacyjne ważniejszych ulic i rozpoczął opracowywanie planów regulacyjnych wybranych rejonów miasta. Ustalono, że należycie pojęta sprawa regulacji i zabudowy stanie się doniosłym czynnikiem rozwoju ekonomicznego, zdrowotnego i kulturalnego miasta. *Schemat idealny nowoczesnego zakładania miast - szkielet komunikacyjny* z 1919 roku, *Projekt ukształtowania kolei żelaznych w okręgu łódzkim* z 1919 roku, czy *Projekt ukształtowania okolicy Dworca Głównego* z 1920 roku, świadczą o podejściu do sprawy miasta w sposób postępowy i potwierdzają, że toczące się dyskusje nad jego obliczem podporządkowane zostały założeniu *stworzenia dla tego najważniejszego*

1. Termin gentryfikacja jest terminem stosunkowo nowym i należy pod nim rozumieć „uszlachetnienie”

ośrodka przemysłowo – fabrycznego w Polsce, jakim jest Łódź, najlepszych warunków rozwoju.² Władze polskie zaakceptowały wprowadzone przez okupanta niemieckiego w 1915 r. powiększenie obszaru miasta, natomiast zredukowały w 1919 r. jego podział z 18 do 14 okręgów policyjnych. Terytorium to liczące 58,75 km², mimo usilnych starań samorządu, pozostało niezmienione. Natomiast nieprzydatny w nowych realiach dla koordynacji rozwoju przestrzennego okazał się opracowany przez niemieckiego okupanta w 1917 roku, oparty na nieaktualnych, w warunkach nowej państwowości, administracji i gospodarki, założeniach programowych *Planu zabudowania dla miasta Łodzi*. Zdołano jedynie urzeczywistnić jeden z jego postulatów dotyczący higienizacji wybrzeża i koryta rzeki Łódki, na odcinku od ulicy Nowomiejskiej do ulicy Wschodniej, który to odcinek stanowił źródło zakaźnych chorób i wyziewów w najbardziej zaludnionej dzielnicy miasta.

W tej sytuacji coraz pilniejszą stawała się potrzeba opracowania planu kształtowania przestrzeni miasta, obejmującego cały jego obszar, podbudowanego programem rozwoju i głębokimi studiami wszystkich istotnych uwarunkowań: historycznych, demograficznych, przyrodniczych, prawnych, ekonomicznych, infrastrukturalnych, funkcjonalno-przestrzennych. Opracowanie to władze miasta zleciły w 1926 roku warszawskiemu urbanście Władysławowi Michalskiemu, który po 1917 roku kierował sekcją, później biurem do spraw regulacji i zabudowy Warszawy. W 1927 roku przedstawił on do zaopiniowania, wykonany w krótkim czasie *Szkicowy plan regulacji wojewódzkiego miasta Łodzi*. Niestety, ten świątły plan, znakomicie korespondujący z awansem administracyjnym Łodzi i rodzącymi się w tym czasie w II Rzeczypospolitej ideami szerszego kształtowania miast w skali regionu, nie został zatwierdzony. Ze względu na proponowane wyłączenia stał się przedmiotem ostrej krytyki ze strony organizacji zrzeszającej przemysłowców i właścicieli nieruchomości - *Zarząd miejski musiał ulec i zlecił projekt planu największemu polskie-*

*mu autorytetowi w dziedzinie urbanistyki, Tadeuszowi Tołwińskiemu.*³ Pierwszy projekt planu, opracowany pod kierunkiem profesora Tadeusza Tołwińskiego w Oddziale Regulacji Miasta, został zaakceptowany i przyjęty przez Radę Miejską w czerwcu 1930 roku. Był on zdecydowanie mniej radykalny od planu Władysława Michalskiego. Objął zasadniczo obszar zawarty w ramach pętli kolei obwodowej, wykraczając szerzej poza ówczesne granice administracyjne miasta jedynie w strefie zachodniej, w rejonie Polesia Konstantynowskiego i Karolewa. *Ogólny plan zabudowania m. Łodzi* z 1930 roku obejmował zatem dotychczasowy obszar miasta i miał w znacznej mierze charakter zachowawczy - korygujący w stosunku do istniejącej rejonizacji usług ogólnomiejskich, terenów mieszkaniowych i przemysłowych, układu terenów zieleni oraz stanu sieci ulicznej. Jednak, podobnie jak poprzednio, przemysłowcy i właściciele nieruchomości oprotowali wiele zamierzeń projektu planu, mimo dużego ograniczenia radykalnych postulatów kształtowania przestrzeni miasta w stosunku do koncepcji W. Michalskiego i szeregu ustępstw uwzględniających poprzednie zastrzeżenia tych grup społecznych. Nie pomogła ani pozytywna opinia Rady Miejskiej, ani autorytet profesora Tadeusza Tołwińskiego.

W tej sytuacji w Oddziale Regulacji Miasta przystąpiono do opracowania znowelizowanej wersji planu uwzględniającej kolejne ustalenia negocjacyjne i ustępstwa. Obok profesora Tadeusza Tołwińskiego w pracach studialnych i regulacyjnych, prowadzonych w tym oddziale, od 1929 roku uczestniczyli architekci Wacław Leyberg (Ostrowski) i Brunon Hein. Wariant ten, ukończony w 1934 roku spełnił wreszcie oczekiwania i zatwierdzony ostatecznie w 1935 roku stał się pierwszym w dziejach Łodzi II Rzeczypospolitej i jedynym przez okres 25 lat (kolejny plan zatwierdzono w 1961 r.) dokumentem merytoryczno – formalnym do podejmowania prawomocnych decyzji z zakresu planowego zagospodarowania przestrzennego miasta. Niewątpliwie plan ten był zdecydowanie mniej radykalny od koncepcji Warszawa Funkcjonalna

2. Wacław Ostrowski, *Urbanistyka współczesna*, Warszawa 1975, s. 82.

3. W. Ostrowski, op. cit., s. 82.

1. Zespół Elektrociepłowni EC II (fot. autorka, 2012)

2. Pierwsza w Łodzi „Szkoła Tysiąclecia” (fot. autorka, 2012)

autorstwa Jana Chmielewskiego i Szymona Syrkusa. Niemniej stosował zasady segregacji funkcjonalnej, zgodne z lansowanymi ówczesnie przez postępowe środowiska twórcze Europy, reprezentowane w CIAM, tendencjami awangardowej myśli urbanistycznej. Jak wspominałam, początek lat dwudziestych przynosi Łodzi nowe, nieprzemysłowe funkcje miastotwórcze.

Awans Łodzi w hierarchii administracji państwowej, kościelnej i wojskowej wymagał szerokich działań kreatywnych w obszarze tworzenia infrastruktury technicznej miasta i przestrzeni o charakterze publicznym. I to przestrzeni w szerokim tego słowa znaczeniu i w pełnym zakresie. Począwszy od gmachów służb państwowych, miejskich, urzędów i instytucji publicznych, poprzez obiekty służące oświacie, nauce, wychowaniu i kulturze, ochronie zdrowia, opiece społecznej, rekreacji, po obiekty sakralne, pomniki czy wreszcie obiekty handlowe i służące infrastrukturze miejskiej.

Analiza ilościowa prowadzona pod kątem przynależności programowo-funkcjonalnej wskazuje, że na tle panoramy obiektów o przeznaczeniu publicznym zrealizowanych w Łodzi międzywojennej, dużą grupę stanowią budynki służące oświacie, nauce, wychowaniu i kulturze. Były one, w dużej mierze, wybudowane w wyniku konieczności zadośćuczynienia konstytucyjnemu obowiązkowi zapewnienia nauki w szkole powszechnej wszystkim dzieciom oraz potrzeby wychowania i nauczania w duchu odrodzonej państwowości polskiej. Pod koniec 1937 roku miasto posiadało w sumie 17 własnych nowych gmachów szkolnych. Dostrzegano również potrzebę szerzenia oświaty ogólnej i wyższej. Wieloletnie starania samorządu miejskiego doprowadziły w 1938 roku do rozpoczęcia budowy dwóch wielkich gmachów – Biblioteki Publicznej im. Marsz. Józefa Piłsudskiego (powołanej do istnienia już w 1917 r.) oraz oddziału warszawskiej Wolnej Wszechnicy Polskiej (utworzonego w 1928 r.), który w 1937 r. otrzymał uprawnienia państwowej szkoły wyższej. O znaczeniu tej uczelni

w życiu Łodzi najlepiej świadczy fakt, iż liczba słuchaczy, wynosząca w pierwszym roku jej istnienia 189 osób, wzrosła do przeszło tysiąca w 1939 r. Pierwsze starania związane z budową gmachu Wszechnicy w Łodzi podjęto w latach 1932-33. W październiku 1936 roku Zarząd Oddziału Łódzkiego Stowarzyszenia Architektów Rzeczypospolitej Polskiej ogłosił Konkurs Powszechny nr 66 na opracowanie szkicowego projektu gmachu Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi. Konkurs został ostatecznie rozstrzygnięty w marcu 1937 roku. Spośród 45 prac pierwszą nagrodę przyznano warszawskiemu zespołowi w składzie: Waław Kłyszewski, Jerzy Mokrzyński i Eugeniusz Wierzbicki. Zgodnie z przeznaczonym do realizacji projektem miał to być budynek murowany, trzypiętrowy przeznaczony dla tysiąca studentów, z biblioteką, audytoriami, pracowniami naukowymi, pokojami gościnnymi dla naukowców dojeżdżających. W grudniu 1937 r. odbyło się wmurowanie kamienia węgielnego pod gmach pierwszej w Łodzi szkoły wyższej. W końcu sierpnia 1939 r. roboty budowlane zostały przerwane w związku z napiętą sytuacją polityczną i ostatecznie zaniechane na skutek wybuchu wojny. Budynek ukończono w okresie powojennym, w formie tylko częściowo nawiązującej do pierwotnych, nowatorskich na ówczesne czasy, założeń projektowych.

Analiza uwarunkowań lokalnych w aspekcie dziejów przekształcania struktury przestrzennej powojennej Łodzi niezbicie wskazuje na potrzebę ochrony obiektów, które zostały zrealizowane w myśl zasad przyświecających twórcom międzywojennym. Jak wspomniano Łódź jest miastem o stosunkowo krótkiej historii kształtowania wielkomiejskiej przestrzeni. Pierwszy, burzliwy i spontaniczny okres rozwoju związany był z rewolucją przemysłową. Drugi etap, tym razem już planowego przekształcania przestrzeni miasta, nastąpił w okresie międzywojennym, kiedy to Łódź nominowano do rangi ośrodka wojewódzkiego II RP.

3. Pawilon handlowy "Kapelusz Anatola" (fot. autorka, 2012)

Architektura Łodzi w latach 1945-70

Lata 1945-61 to okres, w którym w Łodzi występowały równoległe oba czynniki miastotwórcze, tj. rozwój przemysłu w nowych uwarunkowaniach Polski Ludowej oraz rozbudowa funkcji administracyjnych stolicy województwa. Znamiennym jest fakt, że aż do 1961 r. jedynym dokumentem merytorycznym – formalnym do podejmowania prawomocnych decyzji z zakresu planowego zagospodarowania miasta był zatwierdzony w 1935 r. *Ogólny plan zabudowania m. Łodzi*, opracowany pod kierunkiem profesora Tadeusza Tołwińskiego. Czy i na ile fakt ten miał wpływ na kreowanie formy wznoszonych wówczas obiektów? Czy ich wyraz architektoniczny oscylował w kierunku socrealizmu, czy też nawiązywał do stylistyki modernizmu międzywojennego? A może był zawieszony pomiędzy tymi prądami, współtworząc nurt, który możemy określić mianem socmodernizmu?

W poszukiwaniu odpowiedzi przyjrzyjmy się wybranym realizacjom, reprezentatywnym zdaniem autorki dla powojennego okresu kształtowania przestrzeni miasta, oraz uwarunkowaniom i okolicznościom towarzyszącym ich powstawaniu. Należy zauważyć, że poza terenem getta zlokalizowanego w północnym rejonie miasta, Łódź wyszła stosunkowo obronną ręką z pożogi wojennej, w tym również w obszarze zabudowy śródmiejskiej. Jednocześnie zaakceptowano, wprowadzone przez okupanta hitlerowskiego w 1940 roku, w wyniku inkorporacji gmin podmiejskich, granice tzw. „Wielkiej Łodzi”. Nie dziwi zatem fakt, że w pierwszych latach powojennych kontynuowano niedokończone inwestycje międzywojenne, utrzymane w konwencji stylistycznej dobrej klasy modernizmu, zlokalizowane przede wszystkim w śródmieściu, a nowe gmachy w tym rejonie kreowano na zasadzie dopełniania istniejącej zabudowy. Natomiast w zupełnie odmiennej, zgodnej z duchem czasu, konwencji twórczej „socjalistycznej w treści – (pseudo)narodowej w formie”, kształtowano strukturę przestrzenną i wyraz architektoniczny zabudowy, zniszczonej w wyniku zagłady getta, dzielnicy Bałuty. Pewną część nowych inwestycji usytuowano także, zgodnie z wytycznymi planu Tołwińskiego, w południowym, niedoinwestowanym w okresie międzywojennym, rejonie miasta oraz w ramach przyłączonych obszarów, znajdujących się na zewnątrz pętli kolei obwodowej.

Jako przykłady wartościowych dokonań wynikających z kulturalnych, generalnie zgodnych z pierwotnymi zamierzeniami projektantów - modernistów, kontynuacji inwestycji międzywojennych posłużyć mogą np. 3 wybrane *dobry kultury współczesnej*, tj. gmach Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego u zbiegu ulic Gdańskiej i M. Kopernika, Kościół rzymsko-katolicki p.w. Najświętszego Serca Jezusowego i Świętej Małgorzaty Alacoque przy ul. Zgierskiej oraz Kościół rzymsko-katolicki p.w. Św. Antoniego z Padwy przy ul. Św. Antoniego. Z kolei za *dobry kultury współczesnej* wpisujące się w nurty stylistyczne architektury epoki realizmu socjalistycznego uznać można m.in. gmach Wydziału Włókienniczego i Biblioteki Głównej Politechniki Łódzkiej, wieżowiec Centrali Tekstylnej – siedziba Łódzkiego Ośrodka Telewizyjnego, czy Zespół Elektrociepłowni EC II wzniesiony w latach 1955-1958 i wyposażony w chłodnie hiperdoidalne (il. 1). To interesujące architektonicznie i kolorystycznie założenie, obecnie pozbawione pierwotnej funkcji, być może znajdzie godne kulturowo zastosowanie w przestrzeni miejskiej.

Obcowanie z modernizmem międzywojennym, wszechobecnym w niezniszczonej wojną Łodzi, z jednej strony wpłynęło na złagodzenie wydzźwięku nowych form architektonicznych kształtowanych w myśl zasad estetycznych epoki realizmu socjalistycznego, z drugiej – na błyskawiczne podjęcie przez projektan-

4. Zespół akademika, stołówki i sali widowiskowo-kinowej Politechniki Łódzkiej (fot. autorka, 2012)

5. Zakłady Sprzętu Elektronicznego „FONICA” w Łodzi (fot. autorka, 2012)

tów wyzwania stylistycznych modernizmu lat 60. Należy zauważyć, że już niektóre realizacje, powstające niemalże równoległe z tymi utrzymanymi w duchu socrealizmu, zwiastowały rychłe odrodzenie kreatywnego, modernistycznego myślenia o formie architektury zawierającej elementy funkcjonalizmu. Wśród tych ostatnich, warto wymienić nową stację tramwajów podmiejskich wraz z pętlą tramwajową na Skarpie Staromiejskiej. W krajobrazie przestrzennym miasta pojawił się nowy trend tworzenia. Trend znakomicie korespondujący z międzynarodowymi dokonaniem drugiej połowy lat 50. XX wieku. Zaowocował on wartościowymi realizacjami w postaci gmachu Biblioteki Uniwersyteckiej, czy pierwszej w Łodzi „Szkoły Tysiąclecia” przy ul. Pojezierskiej 45, zrealizowanej w latach 1951-1960, zaprojektowanej przez Tadeusza Herburtę, której otwarcia dokonał Władysław Gomułka⁴ (il. 2).

Do grona *dóbr kultury współczesnej* wykreowanych w stylistyce o proveniencji modernistyczno-funkcjonalistycznej zaliczyć należy również zespół domów mieszkalnych z usługami w parterach w rejonie ob. Ronda Solidarności, pawilon handlowy zwany potocznie „Kapelusz Anatola” (il. 3) wzniesiony w ramach osiedla na Kuraku w latach 1960-1966 wg projektu, który wykonali C. Kazimierski, J. Pietrzyński, Sz. Walter. Z kolei za wartościowy przykład ekspresjonizmu można uznać Łódzką Drukarnię Dziełową z 1965 r. u zbiegu ulic Rewolucji 1905 r. i POW z piętnem posadowionym na słupach o kształcie litery „V”, autorzy projektu J. Brandysiewicz, J. Keńska, J. Sikorski⁵, a także ostatnio znakomicie zgentryfikowany zespół zlokalizowany przy al. Politechniki 3/3a, złożony z akademika wzniesionego wg projektu Stefana Krygiera w 1965 r., stołówki i sali kinowo-widowiskowej Politechniki Łódzkiej pochodzących z 1973 r. (il. 4).

4. *Łódź w latach 1945-1965*, Towarzystwo Przyjaciół Łodzi 1962, s. 194.
5. Jerzy Brandysiewicz, *Trzy Zakłady Drukarskie, „Architektura”*, R. 1964, Warszawa, z. 6, s. 249-252.

Podsumowanie

Reasumując, należy zauważyć, że przytoczone powyżej przykłady, świadczą o stosunkowo wysokim potencjale twórczym grona projektantów działających w Łodzi w dwudziestolecie powojennym. Po pierwsze - uhonorowanie generalnych zasad wyznaczonych w międzywojennym planie Tołwińskiego zaowocowało kontynuacją budowania miasta „do wewnątrz” lub mądrego inwestowania w ramach obszarów obrzeżnych. Po drugie – kształtowana wówczas architektura pozostawała w stylistycznej zgodzie zarówno w odniesieniu do ogólnie panujących trendów, poczynając od reminiscencji modernizmu międzywojennego poprzez incydentalnie obecny socrealizm, po socmodernizm z elementami funkcjonalizmu czy wręcz neofunkcjonalizm, nosząc dzięki wyczuciu estetycznemu autorów - modernistów znamiona indywidualizmu. Niestety kolejne blisko dwudziestopięćlecie, szczególnie w obszarze zabudowy mieszkaniowej doprowadziło do dezurbanizacji miasta i przestrzennej degradacji jego obszarów śródmiejskich. Ale było to przecież zjawisko

6. Zespół złożony z Gmachu Wydziału Budownictwa Lądowego PŁ oraz Gmachu Instytutu Architektury i Urbanistyki (fot. autorka, 2012)

charakterystyczne nie tylko dla Łodzi. Niemniej i w tym okresie zrealizowano kilka obiektów zasługujących zdaniem autorki na ochronę w ramach przynależności do zbioru *dóbr kultury współczesnej*. Są one z jednej strony reprezentatywne dla tej epoki kształtowania struktury przestrzennej miasta, z drugiej - dzięki stosunkowo wysokiej wartości artystycznej wzbogaciły jego krajobraz architektoniczno-urbanistyczny.

Do zbioru tego można zaliczyć Szkołę Podstawową Nr 111 przy ul. S. Jaracza 44/46, Zakłady Sprzętu Elektronicznego „FONICA” przy ul. Wróblewskiego 16/18 (il. 5), zespół przy al. Politechniki 6/6a, złożony z Gmachu Wydziału Budownictwa Lądowego Politechniki Łódzkiej⁶ oraz Gmachu Architektury (il. 6)⁷, wzniesionych w latach 1969-1975. wg projektów wykonanych przez Elżbietę Bugajską, Bolesława Kardaszewskiego i Ludwika Mackiewicza, a obecnie sukcesywnie gentryfikowanych.

Natomiast znakomicie prezentuje się, poddana już współczesnej modernizacji i renowacji, pochodząca z pracowni Bolesława Kardaszewskiego i Włodzimierza Nowakowskiego, zrealizowana w latach 1971-1975 Państwowa Wyższa Szkoła Sztuk Plastycznych⁸ ob. Akademia Sztuk Pięknych im. Wł. Strzemińskiego przy ul. Wojska Polskiego 121 (il. 7).

Znacznie mniej pozytywnie można ocenić oczekujące rewitalizacji, ważne dla Łodzi obiekty, takie jak Spółdzielczy Dom Handlowy „CENTRAL” wzniesiony w latach 1972-1974 wg projektu zespołu pod kierunkiem Macieja Gintowta w rejonie ul. Piotrkowskiej 165/169⁹, czy szpital – Pomnik Centrum Zdrowia Mat-

7. Akademia Sztuk Pięknych im. Wł. Strzemińskiego w Łodzi (fot. autorka, 2012)

ki Polki w rejonie ul. Rzgowskiej 281/289, zrealizowany w latach 1982-88 wg projektu opracowanego przez zespół pod kierunkiem Janusza Wyżnikiewicza (il. 8).

Pozostałe, pochodzące z lat 70. XX w., wysoko oceniane i rekomendowane w czasach świetności obiekty (Magazyn Łódzkiego Związku Spółdzielni Pracy przy ul. S. Jaracza 72, Przychodnia Akademicka „PALMA” przy ul. Rewolucji 1905 roku 37/39, Zakład Przemysłu Odzieżowego „PRÓCHNIK” przy al. Śmigłego-Rydza 20) nie mogły niestety zostać zaprezentowane z powodu współczesnych przekształceń zacierających drastycznie ich autentyzm i/lub postępującej degradacji w wyniku zużycia technicznego. Z tych też przyczyn wśród rekomendowanych w wyniku ostatecznej selekcji *dóbr kultury współczesnej* zabrakło charakterystycznych dla tożsamości miasta obiektów przemysłowych, jak chociażby popadające w ruinę zakłady produkcyjne zrealizowane w ramach dzielnicy przemysłowej na Dąbrowie, czy całkowicie zrestrukturyzowana Fabryka Transformatorów i Sieci Trakcyjnej na Teofilowie.

6. Tadeusz P. Szafer, *Nowa architektura polska. Diariusz lat 1971-1975*, Warszawa 1979, s. 79 i 84.

7. Jerzy Samujłło, *Realizacje i projekty budynków szkolnictwa wyższego w Łodzi*, „Architektura”, R. 1970, z. 8, s. 259-275.

8. *Z pracowni architektów Bolesława Kardaszewskiego i Włodzimierza Nowakowskiego*, „Architektura”, R. 1973, nr 5-6, s. 215-222.

9. Bolesław Tatarzewicz, *Konkurs na spółdzielczy dom handlowy w Łodzi*, „Architektura”, R. 1962, Warszawa, z. 7, s. 280-281.

8. Szpital-Pomnik Centrum Zdrowia Matki Polki w Łodzi (fot. autorka, 2012)

